

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
Филология факультеті
Қазақ тіл білімі кафедрасы

Қазақ тіл білімі мен әдебиетінің теориялық негізін қалаған ғалым, қазақ жазуының реформаторы, ақын, аудармашы, педагог, мемлекет және қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының туғанына 150 жыл толуына арналған
«АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҰЛТТЫҢ РУХАНИ КӨСЕМІ» атты
халықаралық ғылыми-теориялық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, 2022 жылдың 14 сәуірі

МАТЕРИАЛЫ

Международной научно-теоретической конференции
«Ахмет Байтұрсынұлы – духовный лидер нации»
посвященной 150-летию выдающегося ученого, основателя казахского
языкознания, переводчика, педагога, государственного и общественного
деятеля Ахмета Байтұрсынұлы

Алматы, 14 апреля 2022 года

MATERIALS

International scientific and theoretical conference «Akhmet Baitursynuly – the spiritual leader of the people» dedicated to the 150th anniversary of the outstanding scientist, one of the founders of Kazakh linguistics, translator, teacher, journalist, public figure Akhmet Baitursynuly

Almaty, 14 april, 2022

Алматы
«Қазақ университеті»
2022

айқындаушы стилі ретінде қалыптасып дами бастады. Осы реттен алып қарағанда, шынайы азаттық идеясының мәңгі өлмейтінін, оның жерді айналу бағыты сияқты қайта айналып, өз жолын бір басып өтетінін және тарихи факторлардың ұқсастығы немесе рухани жаңғыру арасындағы байланыс принциптерінің сабақтасып жататындығын көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Оралбаев Ө. Қазақ поэзиясы және тәуелсіздік. Жалын. - 2010, - № 5.
2. Ержанова С. Қазақ поэзиясы тәуелсіздік тұсында. - Алматы: «Білім», 2010. – 319 б.
3. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиті. – Алматы: «Мектеп», 1986. – 350 б.
4. Қыраубаева А. Ежелгі дәуір әдебиті. – Астана: «Елорда», 2004. – 280 б.
5. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: «Жалын», 2001. – 464 б.

Рамазанова Ш.Ә.

филология ғылымдарының кандидаты,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
филология факультеті

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – БАС ТІЛТАНУШЫ

Андатпа. Бұл мақалада ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тіл біліміне сіңірген еңбектері жан-жақты сараланып, талданады. Қазақ тіл білімін қалыптастыру, зерттеп-зерделеу бағытындағы жұмыстарына лайықты баға беріледі. «Оқу құралы», «Тіл құралы», “Әдебиет танытқыш” кітаптарының мән-маңызы мен құндылығы сарапқа салынып, ұлы қалам қайраткерінің эстетикалық-философиялық танымын, әдебиетшілік қарымын, азаматтық көзқарасын, сыншылық қабілетін толық танытатын зерделі зерттеу еңбектері тілге тиек етіледі. Аталмыш еңбектерде ғұлама ғалымның жалпы сөз өнері, тіл тазалығы мен дұрыстығы, анықтығы, дәлдігі, көрнектілігі, әуезділігі туралы ойларына да барынша көңіл бөлініп, сөз арқауына айналған.

Аннотация. В данной статье подробно анализируются труды учителя нации Ахмета Байтурсынова по казахскому языку. Работа в области формирования и исследования казахского языка получает должное признание. Обсуждаются важность и ценность книг «Учебник», «Языковой справочник», «Литературный индикатор». В этих работах особое внимание уделяется также размышлениям ученого об общем искусстве речи, чистоте и правильности языка, ясности, точности, красноречии, мелодичности.

Abstract. This article analyzes the works of the teacher of the nation AkhmetBaitursynov on the Kazakh language in detail. Work in the field of formation and research of the Kazakh language receives proper recognition. The importance and value of the books "Textbook", "Language Guide", "Literary Introducer" are discussed. In these works, special attention is paid to the scientist's reflections on the general art of speech, the purity and correctness of the language, clarity, accuracy, eloquence, melody.

Ұлтты ұлт ретінде ұйыстыратын басты белгінің бірі – тіл. Тілі жоғалған ұлт бірте-бірте өмір сүруін тоқтатып, жер бетінен жойылып кетеді. Сондықтан тіл үшін күрес – ұлт үшін күрес. Бұны қазақ зиялылары да жақсы түсініп, ана тіліміздің жан-жақты дамуы мен өсіп-өркендеуіне өз үлестерін қосып отырған. Тіл туралы ғылыми еңбектер жазып, оның халық өміріндегі рөлін айшықтап берген. Сонау бір ел басына күн туған аласапыран кезеңнің өзінде ұлы ұстаз Ахмет Байтұрсынұлы бастаған тіл білімінің жанашырлары тіл мәселесін басты назарда ұстап, оның өміршең болуына барынша атсалысқан. Нақтылап айтсақ, қазақ тіл-білімінің бастауында ғұлама ғалым Ахмет Байтұрсынұлы тұрғаны айдай ақиқат. Қазақ тілі туралы ғажайып еңбектер жазып, ана тілімізді ғылыми тұрғыда жүйелеп-саралап кеткен де

ұлт ұстазы болатын. Ендеше, осындай ерен еңбектері үшін Ахмет Байтұрсынұлына бүгінгі ұрпақ мәңгі қарыздар.

Ел-жұрт, халық, ұлт, жер, тіл туралы еңбектерін ескере отырып, есімін ел есінде қалдырудың қамын жасауымыз керек. «Бір халықтың өз тілінде білім өнері болмаса, ол халықтың тілі бұзылып өзгерді хәм көршілес күшті халықтың тілімен әсірелеп... соған қол болады, оның ішінде жаңалықтар көбейеді. Ол кішкене ұлттарды жаңартып, жандандырылмаған ескі тілі өзінің барлық маңызын жояды хәм жылдам ұмытылады» деп шырылдаған ұлт ұстазын бүгінгі ұрпақ қалай ардақ тұтып, әспеттеп, төбесіне көтерсе де жарасады. Себебі, тіл – ұлттық болмыс-бітімнің бастау бұлағы, қайнар көзі. Тіл – ұлттың жаны. Ал ұлттың болашағы – оның ана тілінде. Тіл – халықпен бірге өмір сүріп дамиды, әр ұлттың тілі – оның жарқын болашаққа бастар тірек-тиянағы. Қазақ тіл-білімінің негізін қалаушы Ахмет Байтұрсынұлы халықтың болашағы туралы кеңінен толғай отырып, «Егер де біз қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағандай тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлау керек» деген болатын. Бұдан асырып қалай айтуға болады. Шынында да, ана тіліміз – ата-бабамыздан мирас болып келе жатқан баға жетпес қазына. Оны көздің қарашығындай сақтау, бүгінгі хәм келешек ұрпақтың басты парызы.

Ана тіліміз туралы қалам тартпаған, оның болашағына алаңдамаған ұлт перзенттері некен-саяқ. Сондай алып тұлғалардың бірі де бірегейі аса көрнекті әдебиет зерттеушісі, ақын, ғалым, түркітанушы, публицист, педагог, аудармашы, қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы. Сонау қиын-қыстау кезеңнің өзінде «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады. Өз алдына ел болуға өзінің тілі, әдебиеті бар ел ғана жарай алатындығын біз ұмытпауымыз керек» [1] деп толғанған үлкен жүректі ғалымның тіл туралы және оның тазалығы жөнінде айтқандары бүгінгі ұрпаққа таптырмас үлгі-өнеге.

Қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салған, тұңғыш әдебиет теориясын және қазақ әліппесі мен қазақ тілі оқулықтарын жазған ғалым Ахмет Байтұрсынұлы сөз өнері туралы, оның ішінде шығарманың тілі туралы да жаңаша түсініктер қалыптастырып, тиянақты ойлар айтқан. Қазақ тіл білімін қалыптастырып, зерттеп, танып-білу бағытында зерделі зерттеушінің «Оқу құралы» мен «Тіл құралдарының» орны айрықша. Ғалымның ғылыми көзқарастарына негізделген толымды туындысы Ташкентте 1926 жылы жарық көрген “Әдебиет танытқыш” кітабы. Бұл білгір қалам қайраткерінің эстетикалық-философиялық танымын, әдебиетшілік көзқарасын, сыншылық келбетін толық танытатын зерделі зерттеу. Аталмыш еңбекте ғұлама ғалымның жалпы сөз өнері, шығарманың тілі, тіл тазалығы мен дұрыстығы, анықтығы, дәлдігі, көрнектілігі, әуезділігі туралы ойлары тоғысқан. Аталмыш еңбегінде «Өнердің ең алды – сөз өнері деп саналады. «Өнер алды – қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан» деп атап өткеніндей, «Әдебиет танытқыштың» алғашқы бөлімі «Сөз өнері» деп аталады. Ең алдымен тілдің міндеті жөнінде сөз саралап, өз ойын былайша кестелейді: «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадарынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын» екенін тілге тиек ете келе, ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге үлкен шеберлік керектігін баса ескертеді. (2) Оның қиындығын мысалдар келтіре отырып ғылыми тұрғыда түсіндіреді. Ғалымның айтуынша, орыстың ұлы ақыны А. Пушкин кейбір өлеңдерін он үш мәрте түзеп, қайта өңдеген екен. Ал сұңғыла суреткер Л. Толстой көркем шығармаларын баспаға беріп қойғаннан кейін де қайта қарап, қайта түзетеді екен. Бұл ойындағы, қиялындағы, көңіліндегі нәрсені тілмен айтып жеткізу өте қиын екенін көрсетеді. Осы орайда қазақ жазушыларының арасында тілге аса мән беріп, шығармасын қайта-қайта қарап, өңдеп-түзейтін қаламгерлер аз болмаған. Әсіресе олардың арасында айтулы сөз зергері Ғабит Мүсіреповтың есімі стилист жазушы ретінде ерекше аталады. Сырлы суреткер шығармаларынан олақ-салақ сөз-

сөйлемдерді шырақ алып іздесеңіз де таба алмайсыз. Әр сөзді сыңғырлатып апарып, өз орнына қоя білу – тілді жетік білумен қатар, үлкен жауапкершілік жүктейді.

Шығарманың тілі көркем болып, айтар ойын айқын жеткізе білуі керек. Бұл жағынан да аса көрнекті суреткер Ғабит Мүсіреповтен үйренеріміз көп. Ал тілге аса тиянақты қарайтын тағы бір қаламгер – Әбдіжәмил Нұрпейісов. Аталмыш қалам қайраткері де көркем тілдің құпия-сырын жетік меңгерумен бірге, оның дәлдігі мен тазалығына ерекше мән береді. Өзінің айтуынша, «Қан мен тер» романын өмір бойы түзетіп, қайта қарағанның үстінен қайта қарап, үнемі жетілдіріп келеді. Бұл кейінгі қалам ұстап жетіліп келе жатқан жас буынға таптырмас үлгі, жарқын өнеге. Әрине, тілге салдыр-салақ қарап, оның көркем бояуын, сөздің үйлесімі мен үндестігін қашырып жіберетін қаламгерлер де жоқ емес. Әр сөзді өз орнына қойып, сауатты сөйлем құрау да үлкен жауапкершілікті талап етеді. Сөйлем дұрыс құрылмаса, ой көмескіленіп, түсінуге ауыр болады. Осы орайда «Қазақ тілі» энциклопедиясындағы мына бір тұжырыммен келіспеуге әлдеқайда жоқ: «Мысалы, ойды білдірудің ең кіші тілдік бөлшегі сөйлем болса, ол белгілі тәртіппен орналасқан, белгілі тұлғалар арқылы грамматикалық байланысқа түскен, мағыналары сәйкес сөздерден, ал сөздер дәл сол сияқты морфемалар мен дыбыстардан тұрады, сөйтіп сөйлем жүйелі құрылым құрайды да, ерекше коммуникативтік қызмет атқарады. Сол арқылы қате құрылған сөйлемді, орынсыз қолданылған жеке сөзді, сәйкессіз тіркестерді, кейбір дыбыстық ауытқуларды тауып, анықтай аламыз. Сонымен бірге Әдеби тіл арқылы белгілі бір оқиғаны оқушыға жеткізіп қана қоймай, сезіміне әсер етуге де болады, яғни оқушысын бірде күлдіріп, рахаттандырып, көңіліне нұр сеуіп, өсіреді, бірде жылатып, көңілін күйдіріп, қайғыртады. Бұл – Әдеби тілдің экспрессивтік-эстетикалық қызметі болып табылады». (3)

Әдебиеттану ғылымының атасы аталмыш еңбегінде «Сөз өнерінің ғылымы» мен «Тіл қисыны» туралы да тұшымды ойлар айтып, салмақты пікір білдірген. Шығарма тілін екі түрге бөліп қарастырады. Біріншісі – ақын тілі, екіншісі – әншейін тіл. (4) Осы екі түрдің де өз орындарын айқындап, ара-жігін ажыратып береді. Ал асыл сөздің асыл болатын шарттарын, заңдарын танытатын ғылым – тіл қисынының мақсаты – сөзден шеберлер не жасағанын, не жасауға болатынын көрсететінін атап көрсетіп, сөздің шығарма жазудағы орнын айқындап, «әңгіменің түрлі болып шығатыны тілдің дыбысынан, әсіресе сөздің түзілуінен, сондықтан тіліндегі сөзден құрастырып қисынын келтіріп, жақсылап бір нәрсе шығару үшін сөз өнерінің ғылымын жақсы білу керек» екенін нақты мысалдармен ғылыми тұрғыда дәлелдеп-дәйектеп береді. Ал «Сөз талғау» бөлімінде сөздің дұрыстығы, тілдің тазалығы мен анықтығы, дәлдігі, көрнектілігі және тіл мен сөздің әуезділігі туралы ойларды саралап, қысқа да нұсқа нақты мысалдар арқылы мейлінше ашып түсіндіреді. Осындағы ғалым айтқан ғылыми тұжырымдар мен оқшау ойлар әлі де өз маңызын жоймай келеді. Мәселен, тіл тазалығына қатысты – ана тілімізді басқа тілдермен шұбарламау, өзге тілден енген сөздерге абай болып, мән-мағынасына қарай орайластырып қолдану бүгінде күн тәртібінен түспей келе жатқан ең өзекті мәселенің бірі.

Қазіргі заман жазушыларының тілі тіптен көркемдіктен арылып, бірте-бірте телеграфтық стилге көшіп барады. Тіпті «тілге аса мән берудің қажеті жоқ, шығарманың идеясына, ойына, астарына, мазмұнына баса көңіл бөлінсе жеткілікті» деген де түсінік-пайымдар қалыптасып келеді. Біздіңше, бұл мүлде дұрыс емес, көркем әдебиеттің ең басты құралы – тіл. Тілді жетік білмейтін қаламгер ешуақытта сапалы туынды жаза алмайды, тілі жұтаң шығарма ешуақытта көркем болмайды. Өйткені, шығарманың көркемдік құнын арттырып тұратын оның тілі. Тілі көркем болмаса, шығарманың өзі де көркем бола алмайды. Осыны ұлы ойшыл Ахмет Байтұрсынұлы өзінің «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде ғылыми тұжырымдар мен көркем шығармаларды қатар тізбелей отырып, келістіре кескіндеп кеткен. Шығарма тіліне сол кездің өзінде ғұлама ғалым Ахмет Байтұрсынұлы қойып кеткен талап пен жауапкершілікті бүгінгі қаламгерлер ескерсе екен деген тілегіміз бар. Сонда көркем тілге байланысты бүгінгі қасаң түсініктерден арылып, тілдің көркемдігі мен тазалығына, дәлдігі мен әуезділігіне, анықтығы мен көрнектілігіне баса көңіл бөлген болар едік.

Сөзіміздің соңын қазақ тілтану ғылымының атасы Ахмет Байтұрсынұлының мына бір аталы сөзімен аяқтағанды жөн көріп отырмыз: «Сырттан бірен-саран жат сөздер келсе, оны жаншып кеміріп, өз тілінің қалпына түсіріп алған – қазақ. Жат жұрттың шалығы тимесе, кәсіби, ғұрпы өзгерілмесе, жалғыз тіл өзгерілді деп айтуға тіпті жол жоқ. Қазақтың тілі өзгерген тіл деп айтуға жол жоқ болса, емлесін де қисық деп айтуға жол жоқ; қазақта тілінің табиғатына хилаф келетін емле жоқ. Еділден бастап Ертіске дейін, Оралдан бастап Ауғанға шейін қазақта тіл де бір, емле де бір» деп тұжырымдайды ұлт ұстазы. Айтса айтқандай, ғұлама ғалымның қазақ тілінің ғылыми тұрғыда зерттеліп, зерделеніп, жүйеленіп, емлесіне дейін дұрыс түзілуіне қосқан үлесі ұшан-теңіз. Ең алғаш қазақ тілінде әліппе кітабын құрастырып, әліпбиін таңбалап кеткен де Ахмет Байтұрсынұлы болатын. Бұны келешек ұрпақ білуі керек. Ана тіліміздің бұзылмай, саф ауадай таза күйінде жетуі де осындай ұлтын сүйген ұлы тұлғалардың арқасы. Ендеше, қазақ әліпбиінің негізін қалаушы ретінде де Ахмет Байтұрсынұлының есімі қазақ тарихында алтын әріптермен жазылуға тиісті. Елім, ұлтым, тілім деп соққан ұлы жүректі ғалымның елі үшін атқарған игі істері, ерен еңбектері бүгінгі ұрпаққа таптырмас үлгі-өнеге.

Пайдаланылған еңбектер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. - Алматы: Ана тілі, 1992. – 444 б.
2. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. - Ташкент. 1926. – 17 б.
3. Қазақ тілі. Энциклопедия. - Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998. –509 б.
4. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. – Т.4: – Алматы: Алаш, 2005. – 200 б.

Зайсанбаев Т.Қ.

филология ғылымдарының кандидаты,
С.Ж.Асфендияров атындағы ҚазҰМУ доценті.

Ахметалиева Г.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқытушысы

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ МЕН ЕМЛЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҰСТАНЫМДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен емлесі туралы көзқарастары сөз болады. Авторлар қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіргенде Алаш зиялыларының пікірлерін басшылыққа алу қажет деп есептейді. Сондай-ақ мақалада Кеңес Өкіметі кезінде қазақ әліпбиіне күштеп ендірілген, қазақ тілінің табиғатына жат дыбыстарды таңбалайтын әріптерді әліпбиден шығарып тастау мәселесі де сөз болады.

Кілт сөздер: қазақ әліпбиі, емле мәселелері, алаш зиялылары, дауысты дыбыстар, дауыссыз дыбыстар.

Аннотация. В данной статье рассматриваются научные взгляды казахской интеллигенции начала 20-го века о звуковой системе и орфографии казахского языка. Авторы статьи считают, что нужно руководствоваться точкой зрения интеллигенции Алаш при переходе на латинскую графику казахского языка. Также в статье особо подчеркивается необходимость устранения посторонних звуков, которые были введены в советское время.

Ключевые слова: казахский алфавит, проблемы орфографии, интелегенция алаш, гласные звуки, согласные звуки.

ХХ ғасырдың басында қазақ тілінің дыбыстық жүйесін зерттеп, емле ережелерін қалыптастыру қолға алына бастады. Әсіресе 1920-30 жылдар аралығында бұл мәселе ерекше сөз болды. Бұған 1924 жылы сол кездегі Қазақ АКСР-нің астанасы Орынбор қаласында өткен

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖӘНЕ АЛАШ ИДЕЯСЫ

Шаяхмет А.

Алаш әскері.....

Каримов Б.

Ахмет Байтұрсынов и проблемы развития тюркской цивилизации и казахского языка.....

Мусаев С.

А.Байтұрсуновдун алфавити – кыргыз улуттук жазуусунун башаты.....

Озер Зейнеп Баглан

Алфавитная политика Ахмета Байтұрсынулы.....

Тымболова А.

А.Байтұрсынұлы – драматургиялық терминдердің де метатұғырын қалаған ғалым.....

Жұмағұл С.

Естеліктердегі Ахмет Байтұрсынұлы тұлғасы.....

Ержанова С.

А. Байтұрсынов және әдеби жанр мәселесі.....

Палтөре Ы.

«Қазақ» газеті беттеріндегі діни руханият.....

Жилкубаева А., Сапанова А.

Ахмет Байтұрсыновтың қазақ тіл біліміне қосқан үлесі.....

Исакова С.

А.Байтұрсынұлының термин туралы танымдық көзқарастары.....

Абдықадырова Т., Көшен Ұ.

Тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэзиясы.....

Рамазанова Ш.

Ахмет Байтұрсынұлы – бас тілтанушы.....

Әмірбекова А.

Байтұрсынұлының саяси-дипломатиялық афоризмдері.....

Ойсылбай А.

«Әдебиет танытқыштағы» пән сөздері.....

Зайсанбаев Т., Ахметалиева Г.

Қазақ әліпбиі мен емлесін қалыптастырудағы алаш зиялыларының ұстанымдары.....

Қоштаева Г., Байжанова М.

Ахмет Байтұрсынұлы – ұлттың рухани көсемі.....

Абикова Г.

А. Байтұрсынұлының ғылыми кітапхана қорында сақтаулы мұралары.....

Байбосынова М.

Тәуелсіздік және Алаш идеясы.....

ПАНЕЛЬ №2.

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Авакова Р.

Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми-лингвистикалық феномендері.....